

Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve Çevresindeki Sahillere Yapılmaya Başlanan Deniz Hamamları

Sea Baths Started Construct in Coasts of Istanbul and the Surrounding Area in the Ottoman Satate

Derya Geçili*

Öz

Türklerin dünyanın en temiz insanları olduğu bilinmektedir. Günlük yaşamlarında temizliklerine son derece düşkün olduklarından sık sık yıkanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde, Türk dünyasındaki bu temizlik bilincinin etkisi ile halkın faydalanabilmesi için sahil kenarlarına kapalı plajlar yapılmıştır. Deniz hamamı olarak adlandırılan kapalı plajlar hakkında nizamname hazırlanarak idareleri ile kullanılmaları kontrol altına alınmıştır. Bu nizamname ile deniz hamamlarının dışında denize girilmesi yasaklanarak sahil ve denizin kirliliğine engel olunmaya çalışılmıştır. Deniz hamamlarının inşaları ve idareleri ihale edilerek yaz başlarında kurulmuş ve sonbaharda ise kapatılmışlardır. Ayrıca, hamamların işletilmeleri amacıyla şirketler açılarak düzenli bir şekilde halkın faydalanmasına dikkat edilmiştir. Aşağıda, İstanbul ve çevresindeki deniz hamamlarının açılmaları ve işletilmeleri süreci anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deniz, Sahil, Hamam, Plaj, Şirket, İdare.

Abstract

It is known that Turks are the cleanest people in the world. As they were extremely fond of cleaning in their daily lives, they often felt the need to wash. In the Ottoman Empire, with the effect of the cleaning consciousness in the Turkish World, closed beaches were built for the public to benefit along the coastline. The regulations regarding the closed beaches called as the sea baths were prepared and their use and their administrations was taken under control. With this regulation, it was tried to prevent the pollution of the coasts and the seas by prohibiting entering the sea apart outside of the sea baths. The constructions and administrations of the sea baths were tendered in summer and closed in the autumn. In addition, the companies were opened to operate the baths to ensure the public was benefiting from the baths regularly. Below, the opening and administration of the sea baths in and around Istanbul is explained.

Keywords: Sea, Beach, Bath, Coast, Company, Administration.

* (Öğr. Gör. Dr. Derya Geçili); Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, degecili@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-1579-9578

Giriş

İnsan vücudunun temizlik amacıyla su, buhar veya gaz içine girmesine genel anlamda banyo denilmiştir. Su banyoları, soğuk su, sıcak su, deniz suyu ve maden suyu gibi içine bir takım faydalı maddeler bulunan sularla yapılmaktadır.¹ Eski uygarlıkların yaşamlarına bakıldığında ruhsal rahatlama ve vücut temizliği amacıyla banyo ve hamama ilgili oldukları görülmektedir. Hintliler Ganj, Asurlular Fırat, Mısırlılar Nil nehrinin mukaddes olduğunu düşünerek senenin bazı günlerinde bu nehirlerde yıkanır ve kendilerini günahlarından arınmış farz ederlerdi.² Museviler yine aynı gaye ile hamamlar yapmışlardı. Romalıların da deniz, nehir veya matbah yanında Lavatrina’da yıkandıkları bilinmektedir.³ Türk kültüründe ise yıkanma, zamanla yeni anlamlar kazanarak toplumsal bir alışkanlık olmuştur.⁴ Türklerin temizliğe oldukça önem verdiklerine dair bazı kanıtlar vardır. Pabuçlarını evlerine girmeden önce çıkarır, köpek, tavuk ve başka hayvanların, yemek yenilen yerlere girmelerine engel olurlardı. Anne ve babalarının özenle baktığı Türk bebeklerinin beşiklerinin altında delikler bulundurularak pis suyun akması sağlanırdı. Türklerin temizliğe düşkün olduklarının asıl önemli kanıtı ise hamamlardır. Hamamlar, suların hararet derecesine göre sıcak ve soğuk olmak üzere sınıflara ayrılmıştır. Sıcak hamamların suları santigrat hesabıyla 35-40 derecede olup sağlık ve temizliğe hizmet etmektedir.⁵ Sıcak su hamamlarından başka bir de günümüzde plaj, sahil olarak adlandırılan soğuk su hamamları yapılmıştır. “Derya hamamı” da denilen soğuk su hamamlarının hangi tarihte ortaya çıktığı bilinmemektedir. Soğuk su hamamlarının en çok tercih edilenleri sıfır derece ile yirmi derece arasında bulunan deniz hamamlarıdır.⁶

Osmanlı Devleti’nde çok eski tarihlerden beri denize girilmiş olsa da deniz hamamlarının ilk örneklerinin on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde Çardak İskeleyi ile Salıpazarı ve Kumkapı sahillerinde açıldığı tahmin edilmektedir.⁷ İstanbul, Karadeniz ile Marmara denizi arasındaki akıntılar ve akşamüstleri esen rüzgârların etkisiyle deniz hamamları için dünyanın en güzel yerlerinden biri olmuştur. Ayrıca, Marmara denizi birçok toprak ve iklimle temas eden rüzgârlar vasıtasıyla oluştuğu için deniz suyu, az çok maden sularına benzerlik göstermiştir. Bu yönü ile İstanbul’da deniz banyosu adeta bir çeşit maden suyu banyosu anlamına gelmiştir.⁸ İstanbul’da beldelerin nüfus yoğunluğuna göre hamamların sayısı da zamanla artmaya başlamıştır. Bazı mahallerde erkekler ve kadınlara mahsus ayrı ayrı deniz hamamları açılrsa da bazı mahallerde bir gün içinde sabah erkeklere, öğleden sonra ise kadınlara tahsis edilen hamamlar olmuştur.

¹ Doktor Hanri Duvil, Yanbolulu Mustafa Şevki, *Deniz Hamamları*, Hıfz-ı Sıhha Kütüphanesinden, İzmir 1324 (1908), s.11.

² Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 9.

³ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s.10.

⁴ Elif Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.1.

⁵ Metin And, *Türk Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi*, *Ulusal Kültür Dergisi*, Sayı 5, 1979, s. 8.

⁶ Korvet Tabibi Beşiktaşlı Selahaddin Ali, *Deniz Hamamları ve Denizde Banyo, Banyoların Tesirât-ı Şifâiye ve Kavâidi Sıhhiyesi İstihâmının Sûreti İcrâsındaki Şerâit-i Sıhhiye*, Ay Yıldız Matbaası, İstanbul 1334 (1916), s. 6. Soğuk su banyoları sıfır derece ile 25 santigrat derece, ılık su banyoları 25 ile 30 santigrat derece, sıcak su banyoları 30 derece ile 40 santigrat derece arasında olmaktadır.

⁷ Mustafa Armağan, *Gündelik Hayatın Renkleri*, Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 14.

⁸ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Ale’l-Cildiye ve Efrenciye Muallimi Hüseyin Huluki, *Deniz Hamamları (Kimler Girebilir?)*, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul 1310 (1893), s. 12.

İstanbul'da deniz hamamları hakkında nizamname ve layihalar hazırlanarak halkın faydalanabilmesine dikkat edilmeye çalışılmıştır.⁹

1. Deniz Hamamlarının Özellikleri

Yüzyıllardır insan sağlığının dışarıdan gelen zararlı tesirlere karşı korunabilmesi için deniz suyu ve havasından faydalanılmaktadır.¹⁰ Deniz havası, kara havasından daha saf ve temiz olmakla beraber vücut kuvvetini ve iştahını artırmaktadır. Denize girilir girilmez soğuk su, damarlar, sinirler ve cilt üzerine tesir ederek bütün bedende bir titreme ile ürperme meydana gelir. Bu durum kanın, soğüğün tesiri altında bedenden merkeze hücumundan kaynaklanmakta ve genel bir soğukluk hissi ortaya çıkmaktadır. Bir süre sonra kan yavaş yavaş merkezden çevresine hücum etmeye başladığı için nabız ve teneffüs kötüleşerek rengi uçmuş olan ciltte ise kızarma meydana gelir.¹¹ Bedenin her noktasında el ve ayak parmaklarına kadar giden kanın soğuk suyun tesiriyle merkeze gitmesi, cildin soluk bir renk alması durumuna amel aksiyon tesir denilmektedir.¹² Soğuk su ile vücutta rahatlık hissi ortaya çıkar. Ancak, deniz hamamlarının halk sağlığına aykırı ve tehlikeli yönleri de vardır. Burada yıkanıp dışarıya çıkıldığı zaman özellikle kış mevsimi ise soğuk algnlıkları, zatürre gibi hastalıklar görülebilir. Çünkü hem soğuk su ve hem de soğuk hava, bedeni olumsuz yönde etkileyebilir. İnsanların zarar görmemeleri için denizin sabit bir sıcaklıkta bulunduğu zamanlarda uygun kıyafetleri tercih etmeleri gerekir.¹³ Diğer önemli konu ise taharet ve nezafet için girilen deniz hamamlarında ölüm olaylarının yaşanabilmesidir. 1900'lü yıllarda denize girme mevsimi geldiği zaman gazetelerin ilk sayfalarında vefat kelimesine çok fazla rastlanırdı. Bunun en önemli nedeni maddi durumu iyi olmayanların ve çocukların açıkta ve güvenli olmayan sahillerde denize girmeleridir. Böylece, boğulmalar ile hava cereyanından dolayı soğuk algnlıkları oluyor, ayrıca açıkta denize girenlerin elbise ve paraları çalınıp zor durumda kalabiliyorlardı.¹⁴

2. İstanbul'da Deniz Hamamlarının İnşa Edilmeleri

Deniz hamamlarının halkın rahatlıkla ulaşabileceği merkezi yerlerde bulunması gerektiğinden bu gibi mahaller oldukça sınırlı olmuştur. Deniz hamamları için sahil ve kumsalın berrak, düz ve geniş, rüzgâr ile güneşin etkisinin az olduğu, derinlik, sazlık, kayalık ve deniz akıntısının olmadığı yerler tercih edilmiştir. Ayrıca, deniz suyunun ve sahilin oldukça temiz olmasına da önem verilmiştir. Bunun en büyük nedeni lağımın denize dökülmesi sonucunda çöp ve pisliğin denizi ve sahili kaplamasından kaynaklanıyordu.¹⁵ Denizin insan vücudunda meydana getireceği etkilerle birlikte sahil ve limanlardaki deniz sularına karadan dökülen nehir, sel, bulaşık ve lağım sularından dolayı zararlı bakteriler ortaya çıkabiliyordu.¹⁶ Denize karışan bu zararlı maddeler ve bakteriler sonucunda dizanteri, kolera, tifo gibi bir takım bulaşıcı hastalıklar da etrafa yayılabiliyordu. Bu

⁹ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰ Doktor Esad Arif, *Hamam ve Usûlü İstihmâm*, Mehran Matbaası, İstanbul 1306 (1889), s. 4.

¹¹ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 43

¹² Selahattin Ali, *a.g.e.*, s. 14.

¹³ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴ Selahattin Ali, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁵ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 48

¹⁶ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 46

gibi yerlerde değil deniz hamamı inşa etmek ikamet edilmesi dahi uygun değildi. Bunun için tabiiler ve genel sağlık müfettişleri, hamam yapılacak yerlerde incelemeler yapıyorlardı.¹⁷

Gerek deniz havası ve gerekse deniz banyosunun sağlık için faydalı olmasından dolayı İstanbul sahillerinde deniz hamamlarının açılmasına karar verilmişti.¹⁸ Bunun için Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti tarafından deniz hamamları hakkında bir layiha hazırlanmıştı.¹⁹ Deniz hamamları açılırken dikkat edilmesi gereken sağlık konuları ve alınması gereken önlemler bu layihada açıklanmıştı. Böylece, İstanbul sahilleri kontrol altına alınarak deniz hamamları dışında denize girilmesi yasaklanıyordu.²⁰ Ayrıca, halkın sağlıklı bir şekilde denize girebilmesi için deniz hamamlarının nerelere açılmasının uygun olduğu hakkında incelemeler yapılmıştı. İstanbul'da küçük Ayasofya civarında, Kumkapı ile İki Kapı arasında ve Samatya'da halk denize girebiliyordu. Fakat bu mevkilerdeki lağımlar, tamamen denize döküldüğü için denizi çok kirli bir hale getiriyordu. Ayrıca, şiddetli lodos görülmesi de halkın sağlığını tehdit eden diğer bir konuydu. Yedikule ve Makriköy çevresindeki lağımın uzaklara aktığı için bölge oldukça temiz, deniz kenarı da kumsaldı.²¹ Haliç sahili ise deniz hamamı için uygun bir yer değildi, sular oldukça kirli olduğundan çeşitli hastalıklar görülüyordu. Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında Üsküdar'ın Balaban, Çubuklu, Kanlıca, Göksu tarafları yerleşime elverişli olmadığından deniz hamamlarına izin verilmemişti. Kadıköy dışında Maltepe'ye kadar olan diğer sahiller sağlık şartlarına uygundu. Rumeli sahilindeki Beşiktaş, Ortaköy, Bebek ve İstinye koyları ise hamamlar için uygun yerler değildi. Boğaziçi sahilinde deniz hamamına ihtiyaç duyulursa Arnavutköy tarafına yapılabilirdi. Adalar, hem hava değişikliği hem de temiz olmasından dolayı deniz hamamı için oldukça müsait bir mahaldi.²²

Bu incelemeler sonunda Ortaköy, Kabataş, Üsküdar, Çengelköy, Tarabya, Yeniköy, Salı Pazarı, Davud Paşa, Çatladıkapı, Yenikapı, Ahırkapı, Üsküdar, Ayazma İskelesi, Heybeliada, Kuleli, Beykoz, Yeni Mahalle, İstinye, Kuruçeşme, Kumkapı, Samatya, Mukri Köy ve Ayastefanos'ta biri erkeklere ve biri de kadınlara mahsus olmak üzere ikişer ve Moda Burnu, Beylerbeyi, Eski köprü, Paşabahçe ve Hamam iskelesinde yalnız erkekler için birer tane Liman İdaresi tarafından hamam yapılmasına karar verilmişti. Bir süre sonra deniz hamamlarından Türk halkının oldukça memnun kalması üzerine sayıları çoğalmaya başlamıştı. İstanbul, Kadıköy ve boğaz içinde sahillerin uygun yerlerinde erkek ve kadınlara ayrı olmak üzere yirmi bir adet hamam inşa edilmişti.²³ Böylece hamamların dışında kıyılarda denize girilmesi kesinlikle yasaklanıyordu. Deniz hamamlarının nizama uygun bir şekilde inşaları yapıldıktan sonra bir veya iki sene için idareleri şehremâneti tarafından ihale edildi. Böylece, nizamname ve talimatnamelere uygun bir şekilde ve verilen ruhsata göre işletilmeye başlamışlardı.

¹⁷ Celal İsmail, *Deniz Havası ve Hamamları*, Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatıyla Tab' Olunmuştur, İstanbul Sultan Hamamı, 1317 (1902) s. 6.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şûra-yı Devlet (ŞD), No: 675/43-1, Tarih: 13 Ramazan 1288 (26 Kasım 1871).

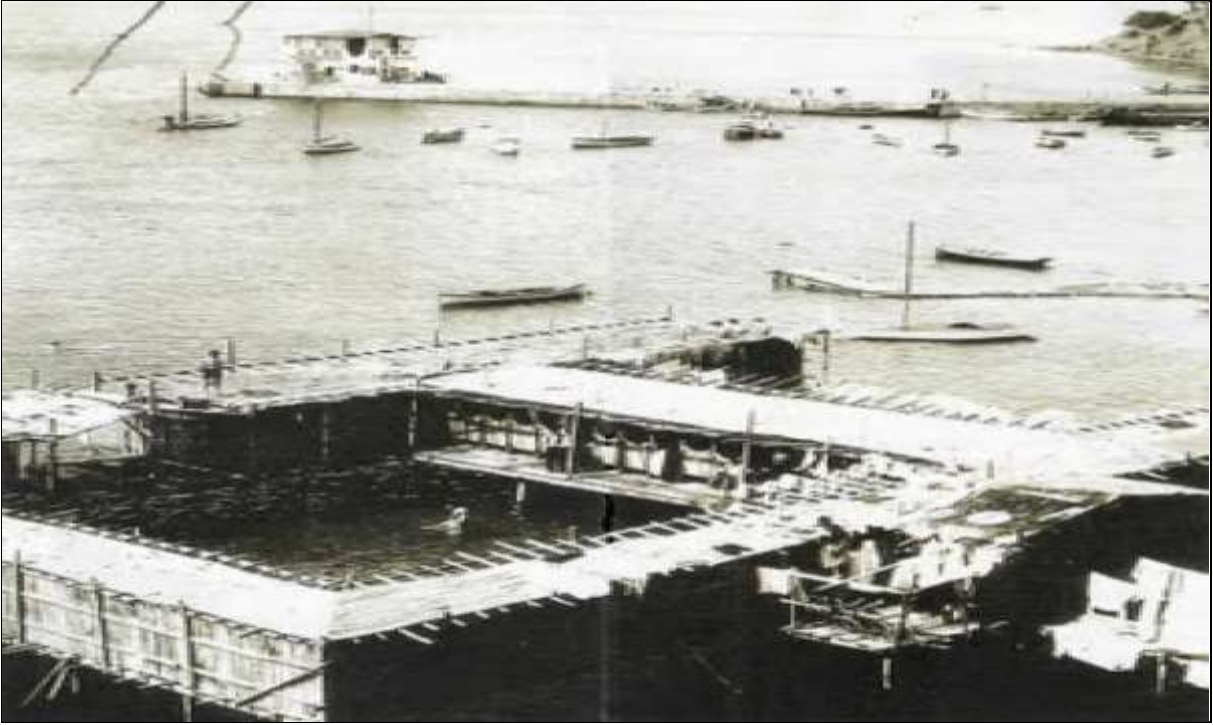
¹⁹ Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Limanlar, No: 9/34.

²⁰ BOA, ŞD, 675/43-2.

²¹ Selahattin Ali, *a.g.e.*, s.44.

²² Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 45.

²³ BOA, ŞD, 675/43-15, 13 Ramazan 1288 (26 Kasım 1871).

Resim 1: Deniz Hamamı²⁴

İstanbul ve çevresine deniz hamamı yapılacak mahaller her sene inşasından iki ay önce belediye idareleri tarafından gazetelerle ilan edilirdi.²⁵ Belediye idareleri, deniz hamamlarının inşası için hazırlanan haritalara riayet etmek zorundalardı. Örneğin; deniz akıntısının çok fazla olduğu sahillerde deniz hamamlarına izin verilmiyordu. Taşlık, uçurum bulunan ve dört kademden²⁶ fazla derinliği olan yerlerde deniz hamamlarının havuzları ızgaralı ve güvenli olmalıydı.²⁷ Deniz hamamlarının deniz akıntısı olan sahillere yapılması da yasaktı. Deniz hamamları, suya dayanıklı çürümez keresteden ve yaz mevsimi sonunda bozulup toplanacak şekilde yapılıyordu. Mevsimine göre hamamların bozulup kırılan keresteleri değiştirilirdi.

Deniz hamamları büyüklüğüne göre üç çeşit oluyordu. Umum ya da genel halk hamamlarının boyları kırk ve genişlikleri yirmi dört metre idi. Bu hamamların otuz adet loca, havuzun etrafında ve locaların önünde gezinti yerleri ve kahvehaneleri bulunuyordu. Diğer deniz hamamlarının boyu otuz iki ve genişlikleri yirmi iki metre olup özel olarak yirmi adet loca, bir kahvehane ile erkek ve kadınlar için ayrı tuvaletleri bulunuyordu.²⁸ Bu hamamlardan Kadıköy, Büyükkada ile Büyükdere'de ikişer tane inşa edilmişti. Üçüncü deniz hamamlarının havuzlarının boyu on sekiz ve genişlikleri ise on arşındı.²⁹ Deniz hamamlarının bir tarafı İstanbul'a, diğer tarafları ise boğaz içine doğru bakıyordu.³⁰ Hamamların akıntılı bir mahale yapılabilmesi için bir tarafının derinliği

²⁴ www.aura-istanbul.com.tr.

²⁵ BOA, ŞD, 675/43-5.

²⁶ 1 Kadem: 30,38 cm.

²⁷ BOA, ŞD, 675/43-4.

²⁸ BOA, ŞD, 675/43-16.

²⁹ BOA, ŞD, 675/43-18.

³⁰ BOA, ŞD, 675/43-25.

iki arşın, diğer tarafının ise altı arşın olup kenarlarındaki parmaklıkların da iki arşın derinliği bulunması gerekiyordu.³¹

2.1. İdareleri

Şehremâneti tarafından deniz hamamlarının idaresi ve diğer konularla ilgili Tıbbiye Mülkiye Nezareti tarafından düzenlenen nizamnamenin yeterli olmadığına dair Şura-yı Devlet'e yazı gönderilmişti.³² Bu yazıda deniz hamamlarının tesisi, idaresi, giriş ücreti ile hamamların dışında denize girilmesine engel olabilmek için alınacak tedbirler hakkında etraflı bir nizamname hazırlanması talep ediliyordu.³³ Tıbbiye-yi Mülkiye Nezareti tarafından bu konuda incelemeler yapılarak deniz hamamları hakkında düzenlemeler yapılmasına karar verildi.³⁴ Deniz hamamlarının tesisi, idaresi ve diğer konularla birlikte belediye idareleri tarafından karşılanması gereken ihtiyaçlar hakkında on iki maddelik yeni bir nizamname hazırlanmıştı.³⁵ Bu nizamnamede sonradan bazı değişiklikler yapılarak uygulamaya konulmuştu.³⁶

Deniz hamamları, kurallara uygun şekilde inşaları tamamlandıktan sonra idareleri bir veya iki sene kadar şehremâneti tarafından açık artırma ile taliplere ihale edilirdi. Umumi deniz hamamları bazı yerlerde birer ve bazılarında ise ahalinin sayısına göre biri kadınlar diğeri erkekler için olmak üzere iki tane inşa ediliyordu. Bazı hamamlara sabahları saat üçe kadar erkekler, üçten dokuza kadar kadınlar ve dokuzdan sonra da yine erkekler kabul ediliyorlardı. Ancak, hamam vakitleri belirli olsa da adaba aykırı bir takım hal ve hareketlerin meydana gelmesi de mümkündü. Bu nedenle kadınların denize girebileceği uygun yerlerde hamamların mutlaka iki tane açılması uygun bulunmuştu. Sadece kadın ve erkekler için ayrı bir şekilde hamamların birbirlerinin seslerini işitmemeleri için birbirlerinden oldukça uzakta olmaları gerekiyordu.³⁷ Deniz hamamlarında özel localarda denize girenlerden deniz takımlarını ister hamamdan alsın isterse almasın üç akçe, genel deniz hamamlarında ve hamama ait banyo takımını kullananlardan iki ve kendi hamam takımını kullananlardan birer kuruş alınırdı. Sadece, subaylar, mülazım yüzbaşılar ile küçük çocuklar bu ücretlerin yarısını, çavuş ve askerler ise onar para ödüyorlardı.³⁸

Deniz hamamlarına görevlendirilen mübaşirler, kadın ve erkeklerin buldukları yerleri kontrol altında tutuyorlardı. Bu görevlilerin maaşları doğrudan deniz hamamları hasılatından karşılanırdı. Bu mübaşirler, deniz hamamlarında güvenliği sağlanması sırasında meydana gelen tehlikeleri gerekli yerlere bildiriyorlardı.³⁹ Her bir hamam için maaşları hamamların gelirlerinden ödenmek üzere şehremânetinden bir de çavuş görevlendiriliyordu. Bunlar, hamamda kurallara, genel adaba aykırı hal ve hareketler meydana gelmemesine çalışırlardı.⁴⁰ Hamamlarda kullanılması için numuneye uygun olarak kısa don, peştamal, çamaşır, havlu, örtü bulundurulmuş, lüzumu kadar giyinme ve soyunma (loca) yerleri yapılmıştı. Hem peştamalları giyinmeyi ve çıkarmayı öğretmek hem de yüzme bilmeyenlere yardımcı olmak üzere bir de yüzme muallimi

³¹ BOA, ŞD, 675/43-19; Deniz hamamlarının boyu ve genişliği ile değişiklikler yapılabilirdi.

³² BOA, ŞD, 675/43-13.

³³ BOA, ŞD, 675/43-6, 11 Zilhicce 1289 (9 Şubat 1873).

³⁴ BOA, ŞD, 675/43-10.

³⁵ BOA, ŞD, 675/43-9.

³⁶ BOA, ŞD, 675/43-8, 6 Safer 1287 (8 Mayıs 1870).

³⁷ BOA, ŞD, 675/43-21.

³⁸ BOA, ŞD, 675/43-17.

³⁹ BOA, ŞD, 675/43-23.

⁴⁰ DMA, Envanteri (Env), 1901-50, ŞUB-53/96-B, 24 Şevval1318 (14 Şubat 1901).

görevlendiriliyordu. Deniz hamamlarında yaşanabilecek boğulma tehlikelerine karşı bütün görevliler, kontrollü hareket ediyorlardı.⁴¹ Deniz hamamlarında çeşitli yiyecekler ve meyve suyu, limonata gibi meşrubatlar satılabilirdi. Ancak, deniz hamamları nizamnamesinin on ikinci maddesine göre alkollü içecekler ve zararlı yiyeceklerin satılması kesinlikle yasaktı. Sarhoş ve edepsiz şahıslar, hamamlara kabul edilmiyor ve denize girmelerine asla izin verilmiyordu. Bu kurallara aykırı hareket edilmesi durumunda konu hakkında hemen cezai işlemler başlatılırdı.⁴²

Denize girmek için kullanılan elbiselerin insanları serin tutması gerekirdi. Osmanlı erkekleri, denize girmek için kullandıkları peştamalların sıkı olması nedeniyle deniz suyu ile doğrudan temasta bulunulurdu. Kadınların, denize bir örtü ve kostüm ile girmeleri uygun bulunduğu için bunlar ceket ile don giyerlerdi. Böylece, kadın cildinin inceliği nedeniyle kadınların bir yosun veya herhangi bir şeyden etkilenmemesine çalışılırdı. Her nerede olursa olsun halk mevsiminde denize girmeğe mahsus olan mayolarını hazırlayarak hamamlara gitmeye başlardı. Deniz banyosu yapacak kimse mevsimine göre hareket etmeliydi. Kış mevsimine nispeten doğal olarak sıcak mevsimler, denize girmeğe daha müsaitti. Kışın deniz suyu çok soğuk olduğu için hastalığa yakalanma olasılığı daha fazlaydı. Haziran ayının on beşinden başlayarak Eylül ayının sonuna kadar devam eden süre denize girmeğe en müsait zamanlardı. Bu zamanlarda ortalık ısındığından denizden istifade edilebilirdi. Temmuz ayında hava ve deniz suyu iyice ısınmağa başlayarak Ağustos'ta ise hararet son dereceyi buluyordu. Eylül ayında hararet yavaş yavaş azalarak sular soğumağa başlardı. Senenin en sıcak mevsimi ortalama olarak 60, 70 günden ibaret olduğundan deniz banyosu da bu zamanlarda yapılırdı.⁴³

2.2. İstanbul Hususi (Özel) Deniz Hamamları (Havuzlar)

Boğaz içi ve diğer mahallerdeki yalıların yanına veya önüne yapılacak özel deniz hamamları için kereste ve diğer malzemelerle ilgili bir sınırlama getirilmemişti. Özel deniz hamamlarını herkes istediği ve talep ettiği şekilde yapabiliyordu. Sadece, deniz hamamlarının tabanlarına mutlaka tahta döşenerek dört tarafında parmaklığı bulunduğu halde bir buçuk arşından fazla derinlikleri olmayacaktı. Yalılarına mahsus hamamların derinliği, iki buçuk kademden fazla olup kumluk yerde olmamaları halinde ise genel hamamlar gibi altlarında ızgara bulunması şarttı. Bu hamamların, şehremânetine bildirilerek kurallara uygun olarak inşa edildiklerine dair ruhsat tezkeresi almaları zorunlu tutulmuştu.⁴⁴ Bu kurallara uygun olarak inşa edildikleri takdirde ruhsatları hemen veriliyordu. Ancak, kararlara aykırı davranarak uygunsuz bir şekilde hamam inşa edenlerden para cezası alınarak, aynı zamanda nizama aykırı hareket ettikleri için haklarında dava açılırdı.⁴⁵ Kurallara uygun olarak yapılan hamamların mahalleri, sayıları ve çeşitleri;

İstanbul Deniz Hamamları	Erkek	Kadın
Kadıköy	1	1
Büyükkada	1	1
Büyükdere	1	1
Beşiktaş	1	1

⁴¹ BOA, ŞD, 675/43-7.

⁴² BOA, ŞD, 675/43-24.

⁴³ Hüseyin Huluki, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁴ BOA, ŞD, 675/43-20.

⁴⁵ BOA, ŞD, 675/43-12.

Salaçka	1	1
Beylikte	1	1
Kabataş	1	1
Moda Burun	1	-
Üsküdar	1	1
Beylerbeyi	1	-
Çengelköy	1	1
Tarabya	1	1
Yeni Köprü	1	1
Eski Köprü	1	-
Çatladı Kapı	1	1
Yeni Kapı	1	1
Ahır Kapı	1	1
Üsküdar Ayazma İskelesi	1	1
Heybeliada	1	1
Kuleli	1	1
Beykoz	1	1
Yeni Mahalle	1	1
İstinye	1	1
Kuru Çeşme	1	1
Kumkapı	1	1
Samatya	1	1
Hamam İskelesi	1	-
Makri Karyesi	1	1
Ayastefanos	1	1
Ortaköy	1	1
Salı Pazarı	1	1
Paşabahçe	1	-
Davud Paşa	1	1
Toplam	53	

Tablo 1: İstanbul'da Açılan Erkek ve Kadın Hamamları

2.3. Deniz Hamamları Envaim Şirketi

Rüsum-ı Belediye Kanunu'nun dördüncü maddesine göre yıkanma yerlerinin inşa edilebilmesi için belediyeden ruhsat alınması gerekiyordu.⁴⁶ Ayrıca Deniz Hamamları Nizamnamesinin birinci maddesine göre bunların inşa, idare ve açık artırma ile satılabilmesi hakkı

⁴⁶ BOA, DH.UMVM, 89/12-3-1.

da şehremânetine aitti.⁴⁷ İstanbul'da sıcak ve soğuk su hamamları ile deniz banyoları için⁴⁸ gerekli yerleri kiraladıktan sonra inşa etmek ve işletmek üzere İttifak-ı Alyans Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi kurulmuştur.⁴⁹ Antuvan Abdullah Efendi ile David Vilademir Mirmiroğlu Efendi tarafından işletilecek deniz hamamı için izin alınması gerekiyordu.⁵⁰ Osmanlı Envaım Şirketinin Nizamnamesi, şehremâneti tarafından incelenerek deniz hamamı için ruhsat verilmesi uygun bulunmuştu.⁵¹ Şirket, sıcak ve soğuk su genel deniz hamamları nizamnamesine uygun olarak hazırladıkları layihalarını şehremânete sunmuştu.⁵² İttifak-ı Alyans Hamamları Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnamesi, belediye encümeni tarafından incelenerek 26 Haziran 1922 tarihinde kabul edilmiştir.⁵³

2.4.I. Dünya Savaşından Sonra Florya'da Açılan Deniz Hamamı

I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletleri tarafından İstanbul işgal edilmişti. İtilaf Devletleri, işgal sırasında askerlerini ülkelerinden çok uzak topraklarda tutabilmenin yollarını aramışlardı. Kısacası, İtilaf Devletlerinin askerlerin gönüllerini avutacak bazı yollar bulmaları gerekiyordu. Aynı zamanda Milli Mücadeleye başlayan Türk ordusunu manevi olarak da imha etmek istemişlerdi. Böylece, kadın ve erkeklerin beraber denize girebilmeleri için Florya'da deniz hamamı açıldı. Milli Mücadele sırasında deniz hamamında işgal kuvvetlerinin askerleri ile kadınlar karışık olarak denize girmişlerdi. Florya deniz hamamı, işgal boyunca açık kalmış ama İtilaf Devletleri, Türk topraklarını terk ederetmez bu deniz hamamı hemen kapatılmıştı. İtilaf Devletlerinin Türk topraklarını tamamen terk etmesinden sonra deniz hamamının tekrar açılması için bazı çalışmalar yapılmıştır. Buna engel olmak için eski kaymakam vilayete müracaat etmiştir. Ancak, hamamın tekrar açılacağı gazetelerde yayınlanarak ilan edilmiştir. Sadece, erkeklerle birlikte denize girmek istemeyen kadınlar olduğu için ayrı bir deniz hamamı açılması talep edilmiş fakat yeni açılan hamam yine hem kadın hem de erkekler için olmuştur.⁵⁴

2.5. Bahriye Mektebi için Yapılan Deniz Hamamı

Bahriye Mektebi talebelerinin yaz mevsiminde yıkanabilmeleri amacıyla deniz hamamı inşa edilmesine karar verilmişti. Bu hamam, mektep içinde öğrencilerin soyunup giyinebilmeleri için otuz kadar loca ile büyük bir havuzdan oluşacaktı. Hamamın inşası ve teferruatı görüşüldükten sonra hemen inşaata başlanması hakkında Bahriye Nezareti tarafından inşaat müdüriyetine emir verilmişti. Bu emir üzerine Bahriye Mektebi Müdürü deniz hamamının inşa edilmesi için hazırlıklara başladı. Ancak deniz hamamı yapılabilmesi için mektebin deposunda uygun keresteler bulunmuyordu. Bu kerestelerin hemen tedarik edilebilmesi için çok fazla paraya ihtiyaç vardı. Bir süre sonra hamam için gerekli hazırlıklar yapılarak inşaata başlanmıştır.⁵⁵

Bahriye Mektebi'nin deniz hamamında muallimler, talebeleri suya alıştırarak yüzme öğretirlerdi. Denizci talebelerin çeşitli yüzme şekillerini bilmeleri zorunlu tutulmuştu. 24 Ağustos

⁴⁷ BOA, DH.UMVM, 89/12-7-1, 26 Zilhicce 1340 (20 Ağustos 1922).

⁴⁸ BOA, DH.UMVM, 89/12-1-1, 24 Ağustos 1337 (24 Ağustos 1921).

⁴⁹ BOA, DH.UMVM, 89/12-3-2.

⁵⁰ BOA, MV, 224/142-1-1, 14 Ağustos 1328 (27 Ağustos 1912).

⁵¹ BOA, DH.UMVM, 89/12-5-1.

⁵² BOA, DH.UMVM, 89/12-2-1.

⁵³ BOA, DH.UMVM, 89/12-6-1, 24 Ağustos 1337 (24 Ağustos 1921).

⁵⁴ Sebilür Reşad, "Deniz Hamamı", C. 24, 24 Temmuz 1340 (24 Temmuz 1924), s. 168-169.

⁵⁵ DMA, Bahriye Nezareti (BN), 85/1717-176, 9 Safer 1333 (27 Aralık 1913).

1913 tarihinde Bahriye Mektebi deniz hamamının tamiri düşünülmüştü. Tamir ve bakım masrafı olarak 19.494 kuruşa ihtiyaç duyulmuştu. Ancak, mektep hazinesinin maddi darlık ve sıkıntılar nedeniyle tamir parası karşılanamamıştır. Bu nedenle hamamın tamiri konusunda Maliye Nezaretinden yardım talep edilmiştir. Talebelerin yıkanması ve sağlıklarının korunabilmesi için bu talep kabul edilerek deniz hamamı masrafı tamamen karşılanmıştır.⁵⁶

3. Deniz Hamamları İçin Yapılan Diğer Çalışmalar

Haliç'in çeşitli mahallerinde denize girildiği için bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkabiliyordu. Bu nedenle denize girilmesine dair bazı yasaklar getirilmiş ancak engel olunamamıştı. Üsküdar ve Kumkapı taraflarıyla diğer zorunlu mahallerde Tersane-i Âmire tarafından deniz hamamı inşa edilmesine karar verilmişti. Bu hamamların Tersane-i Âmire tarafından inşaları mümkün olmazsa Zaptiye Nezareti tarafından yaptırılacakları düşünülmüştü. Hamamlar, Zaptiye Nezareti tarafından yapılacak olursa bütün gelir de oraya bağlanırdı. Hamamlar hakkındaki bu durumun incelenerek hemen karar verilmesi ve Başvekâlete durumun bildirilmesi talep edilmişti. Deniz hamamlarının, Tersane-i Amire tarafından yapılması hazinenin menfaatlerine oldukça uygundu, sadece yaz mevsimi bitmek üzere olduğu için hamamların bir sonraki sene yapılmasına karar verilmişti.⁵⁷

3 Mart 1894 tarihinde Tersane-i Âmire tarafından hamam için gerekli malzemeler, Taşçı esnafından Ahmet Ağa'ya ihale edilmişti. Ahmet Ağa, hamamlara dönecek malzemeler için imalat komisyonundan 15.270 kuruş talep etmişti. Tersane-i Amire hamamlarının bazı mahalleri kontrata bağlı olmadan inşa ediliyordu. Hamamlar için kullanılacak bazı malzemeler hesaba dahil edilmemişti. Ahmet Ağa, hamamların inşası için kullanılan malzemeleri hesapladıktan sonra Bahriye Muhasebesine havale etmişti.⁵⁸ Tersane-i Âmire tarafından yeniden inşasına başlanan hamamlarda istihdam olunan ustalarla malzemeler için 1136 kuruş ödenmesine karar verilmişti.⁵⁹

Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'nin 18 Şubat 1896 tarihli yazısına göre; köprüye bağlı deniz hamamları bundan sonra ihale yapılmadan şehremânetin görevlendireceği memurlar tarafından idare edilecekti. Ayrıca, hamamların hasılatı tamamen iane için oluşturulan komisyona teslim olunacaktı.⁶⁰ Konunun şehremânete yazılı olarak bildirilerek ve Şura-yı Bahriye Dairesi, Bahriye Muhasebesi ve Tersane-i Âmire memurlarına havale edilerek uygun bir memurun tayin edilmesine karar verilmiştir.⁶¹

20 Haziran 1914 tarihinde deniz hamamlarının inşa edilmeleri için sahillerin düzenlenmesi hakkında Dahiliye Nezaretine yazı gönderilmişti.⁶² Bunun üzerine Şarköy kaymakamlığı tarafından da Şarköy limanında bir deniz hamamı inşa edilmesine karar verilmişti. Ancak, Şarköy liman reisi deniz hamamı inşası için belirlenen iskeleye kayıkların yanaştığını bildirmişti. Balıkçılar ve diğer denizciler zor durumda kalabilirlerdi.⁶³ Liman Talimatnamesinin yirmi ikinci

⁵⁶ DMA, BN, 329/11085-115, 29 Temmuz 1329 (11 Ağustos 1914).

⁵⁷ DMA, Env, ŞUB-36/200-A, 8 Muharrem 1278 (16 Temmuz 1861).

⁵⁸ DMA, Şura-yı Bahriye (ŞB), 417(203)-170a, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894).

⁵⁹ DMA, ŞB, 444 (2330)-4a, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894).

⁶⁰ DMA, ŞB, 486/8a, 6 Şubat 1311 (18 Şubat 1896).

⁶¹ DMA, ŞB, 486 (2374)-8a: 1896) 3 Ramazan 1313 (17 Şubat 1896).

⁶² DMA, MB, 809/177, 4 Haziran 1330 (17 Haziran 1914).

⁶³ DMA, ŞUB-53/B-97-A, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914).

maddesine göre böyle bir konu hakkında liman reislerinin de imzasının olması zorunlu tutulmuştu. Böylece, Şarköy limanına deniz hamamı inşa edilmesine izin verilmemiştir⁶⁴

3.1.İstanbul Sahiline Açılan Kum Hamamları

Sıcak deniz kumu, deniz sahilinde bulunan ve güneşin şiddetli hararetiyle ısınan ince kumdur. Kendisine mahsus kokusu olup içeriğinde ise iyot gibi maddeler bulunmaktadır. Bazı şartlara uygun bir şekilde hareket edildiği takdirde romatizma ve benzer hastalıklarda fevkalade şifalı bir etkisi vardır. Sıcak hava ve kuru kum, vücut ağrılarına karşı oldukça etkili olmaktadır. Özellikle, karın bölgesi ve bağırsak sorunları ile romatizma, felç ve bacaklardaki ağrılar için sıcak kum kullanılabilir. Bunun için banyo yapılacak kum çukurunun ara sıra deniz suyuyla ıslanabileceği bir yerde olması gerekirdi. Böyle olmadığı takdirde iyi bir sonuç alınmıyordu. Banyo yapılacak çukurlar, birkaç saat önce hazırlanarak güneşin tesiriyle mümkün olduğu kadar ısınması sağlanırdı.⁶⁵ Bu banyo bittikten sonra hasta kısmen soyunarak yalnız başını güneşten muhafaza etmek için şemsiye veya bir örtü ile kapattıktan sonra güneşin tesirini alabilmesi için bütün vücudu kum ile örtülerek en az on dakika bekletilirdi. Hastanın kum banyosuna alınması için bir tabip veya mütehasısın da onayının alınması zorunlu tutulmuştu. Sıcak kumun etkisiyle kısa zamanda bütün beden terlemeye başlar, bu durum hastayı oldukça yorgun bir halde getirirdi. Bu tedavi özellikle romatizma ile felçlerde etkili olmuştur.⁶⁶

Sıcak deniz kumu banyolarından oldukça istifade edilmiştir. Örneğin; İngiltere’de Britanya sahillerinde köylüler tarafından birçok hasta, güneşte ısınan deniz kumu banyosu ile tedavi edilmiştir. Araplar, sahranın kumunda bir çukur kazar, kızgın güneşin altında kuru ve sıcak kuma çenelerine kadar gömülürlerdi. Bir süre sonra vücutları ter içinde kalır ve ağrılarından kurtulurlardı. Fransa’da ise Kuruvazik’de hastalar için bir teknenin içi kuru kum ile doldurulur ve teknenin sıcaklığı da artırılırdı. Kuma giren hastaların ağrıları yavaş yavaş azalmaya başlar ve sağlıklarına kavuşurlardı. Avrupalı Devletlerin yaptığı bu tedavi usulü Osmanlı Devleti tarafından da yapılmıştır. Karadeniz sahillerinde bulunan Şile, Erikli ve Bartın gibi birçok mahallerde deniz kumu banyoları yapılırdı. İstanbul Sarıyer’de Kilos sahilinde yaz aylarında deniz kumuna girilmiştir. Deniz kıyısında kuma derince bir çeşit mezar kazılarak hasta bu kumun içine yatırılırdı. Hasta güneşte ısınmaya kadar burada bırakılırdı. Bu tedavi usulü, özellikle çocuklara yapılmıştı. Kumda bulunan deniz suyu ve tuz hastanın derisine işleyerek tedavisine yardımcı olurdu.⁶⁷

Sonuç

Yıkanma, temizlik ve vücut bakımı yeni bir düşünce değildir. Türk toplum yapısına göre temiz bir vücuda sahip olan temiz bir ruha da sahiptir. Böylece, Türkler tarafından dini ve sağlık gibi nedenlerden dolayı temizliğe büyük önem verilerek bazı tesisler ve yerler açılmıştır. Bu yerlerden biri de deniz hamamlarıdır. Deniz hamamlarının açılabilmesi için seçilecek mevkiinin çok merkezi bir yer olması gerekiyordu. Sayılarının yeterli olmamasından dolayı deniz hamamlarının dışında da denize girilebilmişti. Böylece, yeni deniz hamamları açılarak tehlikeli durumlara engel olunmaya çalışılmıştır. Ayrıca, deniz hamamlarından başka yerlerde denize girenler görülür ise uyarılara aykırı hareket etmiş oldukları için haklarında ceza uygulanırdı. Deniz

⁶⁴ DMA, Mülga Bahriye (MB), 809/177, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914).

⁶⁵ Bahriye Zabitanından Said, *Yüzme Muallimi*, Matbaa-i Bahriye, 1328 (1913), s.107.

⁶⁶ Bahriye Zabitanından Said, *a.g.e.*, s.109.

⁶⁷ İbrahim Cemal, *Deniz Hamamı Risalesi, Deniz Hamamı Havası ve Kumunun Havası ve Tesirâtı ve Sur-ı İstimali Hakkında Malumatı Havidir*, Maarif Nezareti Celilesinin Rızasıyla Tab’ Olunmuştur, 1307 (1892) s.10.

hamamlarında yüzme bilmeyenlere istenildiği takdirde yüzme muallimleri tarafından eğitim verilmiştir. Hamamlarda alkol kullanılmamasına ve nizama aykırı yanlış hal ve hareketler meydana gelmemesine dikkat edilmiştir. Sarhoş veya adaba aykırı hareket edenlerin hamama girmelerine de asla izin verilmemiştir.

İnsan vücuduna bol miktarda suyun temas etmesi ile gerçek bir temizlik elde edilmektedir. Ruhu bedeni temiz olan bir insan en büyük mutluluğa sahip olmaktadır. İnsan için en büyük felaket ruh ve bedenin sağlıklı olmamasıdır. İnsanoğlu, temizliğine dikkat ederek hem beden hem de ahlak temizliğine ulaşmaktadır. Denizin insan hayatına, sağlık ve temizlik yönünden çok önemli etkileri vardır. Deniz hamamları sadece bedeni değil ruhu da temizlemek için yapılmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Şura-yı Devlet (ŞD), 675/43-1, 675/43-2, 675/43-3, 675/43-4, 675/43-5, 675/43-6, 675/43-7, 675/43-8, 675/43-9, 675/43-10, 675/43-11, 675/43-12, 675/43-13, 675/43-14, 675/43-15, 675/43-16, 675/43-17, 675/43-18, 675/43-19, 675/43-20, 675/43-21, 675/43-22, 675/43-23, 675/43-24, 13 Ramazan 1288 (26 Kasım 1871)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM), 89/12-1-1, 89/12-2-1, 89/12-2-2, 89/12-3-1, 89/12-3-2, 89/12-4-1, 89/12-4-2, 89/12-5-1, 89/12-5-2, 89/12-6-1, 89/12-6-2, 89/12-7-1, 89/12-7-1, 24 Ağustos 1337 (24 Ağustos 1921)

2. Deniz Müzesi Arşivi (DMA)

Bahriye Nezareti (BN), 329/11085-103, 10 Ağustos 1327 (23 Ağustos 1911), 329/11085-114, 30 Nisan 1333 (30 Nisan 1917), 329/11085-115, 329/11085-116, 14 Temmuz 1329 (27 Temmuz 1913), 329/11085-117, 329/11085-118, 329/11085-117, 329/11085-118, 29 Temmuz 1329 (11 Ağustos 1913), 85/1717-176, 9 Safer 1333 (27 Aralık 1914)

Envanteri (ENV), 1901-50, ŞUB-53/B-96-B.

ŞUB-53/B-97-A, ŞUB-53/B-97-A, ŞUB-36.200-A, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

ŞUB-36/200-A, 8 Muharrem 1278 (16 Temmuz 1861)

Limanlar, 9/34.

Maliye Vekaleti (MV), 224/142-1-1, 14 Ağustos 1328 (27 Ağustos 1912)

Mülga Bahriye (MB), 809/177, 4 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

Şura-i Bahriye, 417 (203)-170a, 3 Mart 1894, 444 (2330)-46a, 13 Safer 1312 (16 Ağustos 1894), 486(2374)-8a, 3 Ramazan 1313 (17 Şubat 1896)

B. Tetkik-Telif Eserler

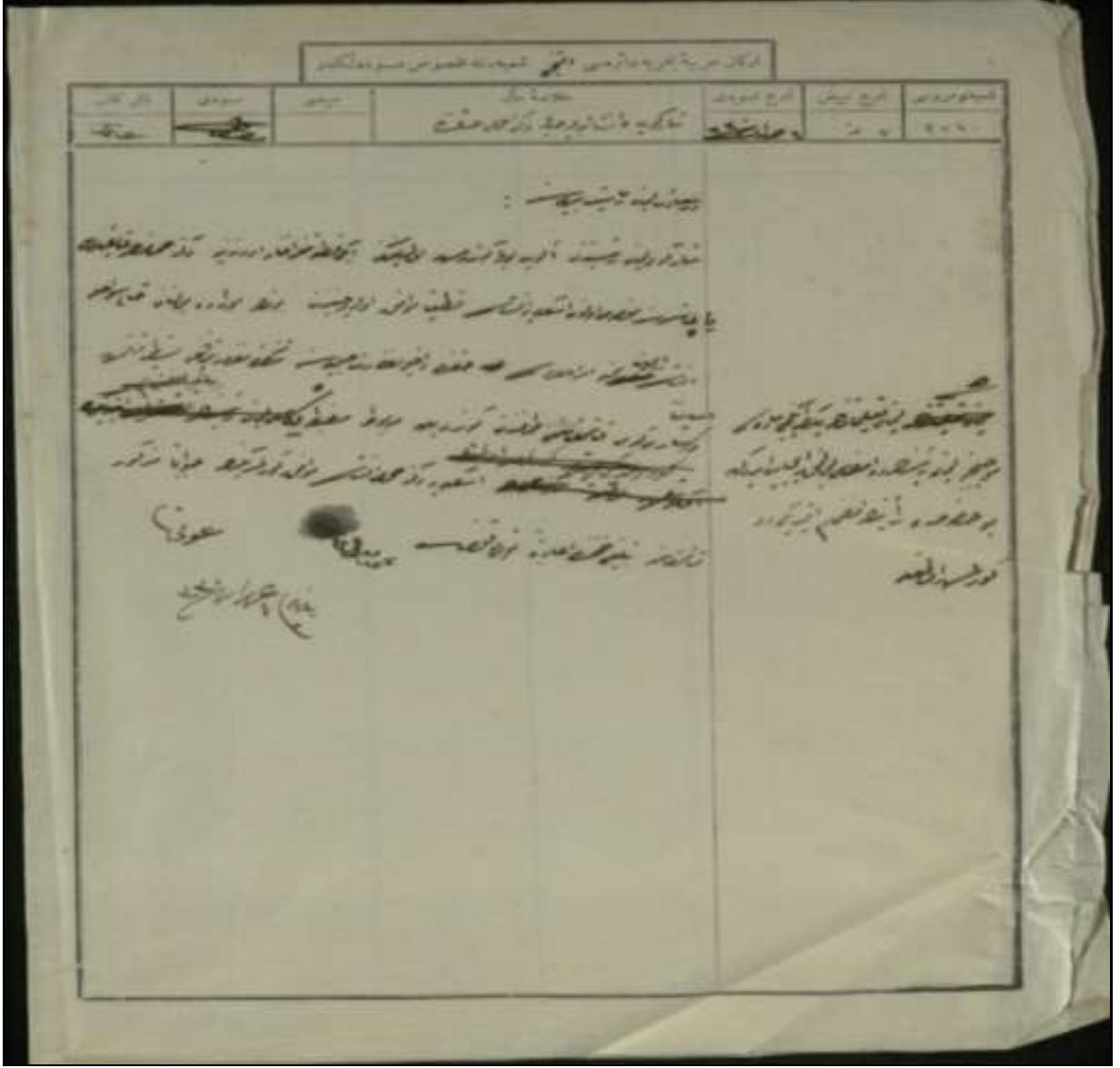
And, Metin, "Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi", *Ulusal Kültür Dergisi*, 1979, Sayı: 5.

Armağan, Mustafa, *Gündelik Hayatın Renkleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.

- Aru, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949.
- Bahriye Zabitanından Said, *Yüzme Muallimi*, Matbaa-i Bahriye, 1328.
- Celal İsmail, *Deniz Havası ve Hamamları*, İstanbul Sultan Hamamı, 1317.
- Doktor Esad Arif, *Hamam ve Usulü İstihmam*, Mehran Matbaası, İstanbul 1306.
- Doktor Hanri Duvil, Yanbolulu Mustafa Şevki, *Deniz Hamamları*, İzmir 1324.
- Hüseyin Huluki, *Deniz Hamamları (Kimler Girebilir?)* İstanbul Mahmud Beğ Matbaası, 1310.
- İbrahim Cemal, *Deniz Hamamı Risalesi, Deniz Hamamı Havası ve Kumunun Havas ve Tesirâtı ve Sur-ı İstimâli Hakkında Malûmatı Havidir*. Maarif Nezareti Celilesinin Rızasıyla Tab' Olunmuştur, 1307.
- Korvet Tabibi Beşiktaşlı Salahaddin Ali, *Deniz Hamamları ve Denizde Banyo*, Banyoların Tesirât-ı Şifaiye ve Kavaidi Sıhhiyesi İstihmamın Sureti İcrasındaki Şerait-i Sıhhiye, Ay Yıldız Matbaası, 1334.
- Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Ale'l-Cildiye ve Efrenciye Muallimi Doktor Hüseyin Huluki, *Deniz Hamamları ve Kimler Girmelidir?* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1319.
- Sebil'ür Reşâd, "Deniz Hamamı", 21 Zilhicce 1342, 24 Temmuz 1340, C. 24, 1330, s. 168-169.
- Şehitoğlu, Elif, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Yegül, Fikret, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

EKLER

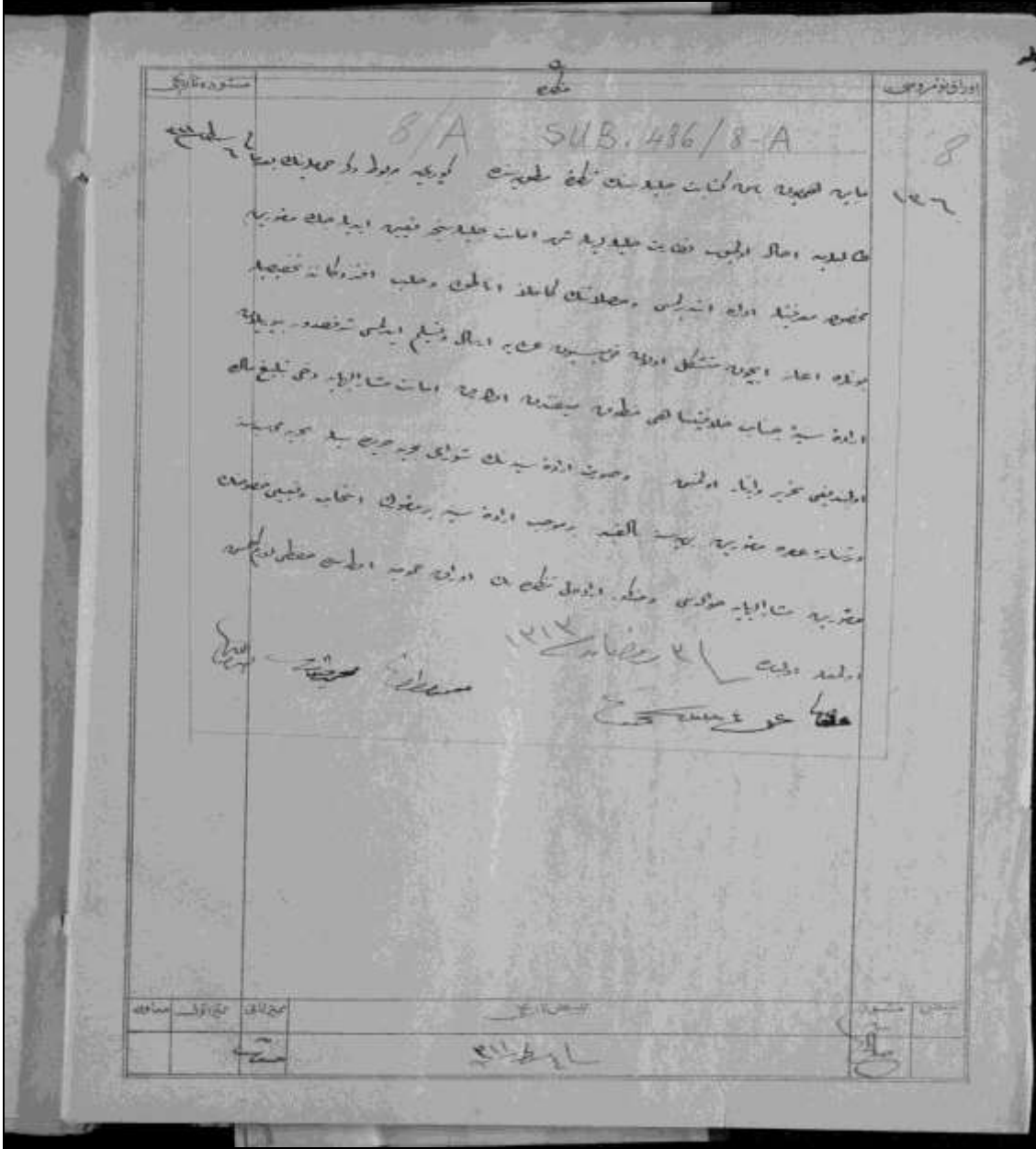
EK 1: DMA, MB, 809/177, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

Dersaadet Liman-ı Riyâseti Behiyyesine:

Şarköy Limanı reisinden alıb evvelce göndermiş olduğunuz iki kıta telgrafname üzerine deniz hamamları kayıklarında ya haş..mahsus olan iskele inşası katiyen muvaffak olamayacağından bunun orada bulunan hali sevhile inşası için mahale emr itâsı hakkında Dâhiliye Nezâreti celilesine tezkere nezâretpenâhi tastir kılınmış esasen Şarköy Kâimmakamlığı tarafından gönderilen merbût mazbata liman talimât-nâmesinin yirmi ikinci maddesi mücibince liman reisinin de imzası bulunması icâb ederken bu hususda reyinin inzimam ettiğide görülmüş olmağla iskeleye deniz hamamı inşası muvafık görülmediğinin cevâben mezkûr kâimmakamlığa tebliği zımnında iâdeten tevdi kılındı. 7 Haziran 1330

EK 2: DMA, Şura-i Bahriye, 486 (2374)-8a, 6 Şubat 1311 (18 Şubat 1896)

Mabeyn-i Hümâyûn baş kitabet celilesinin tezkere-i matbusunda köprüye merbû deniz hamamlarının badema taliblerine ihale olunmayub nezâret-i celileleriyle şehremâneti celilesince tayin edilecek memûrin- i mahsûsa marifetiyle idare ettirilmesi ve hasulatının kâmilen Anadolu ve Halep âfetzedeğânına tahsisıyla bunlara iâne için müteşekkil olan komisyona irsâl ve teslim edilmesi şerefsudur buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenahi mantûk-ı müniîfenden olarak emânet-i müşârünileyhâya dahi tebliğ-i madde olunduğu tahrir ve izbâr olunması ve sûret-i irâde-i seniyyenin şura-yı bahriye-yi harbiyesiyle bahriye muhasebesine ve Tersâne-i Âmire memûrini behiyyesine bilkayud ber mucib-i irâde-i seniyye bir memurin intihab ve tayini hususunun memûrini müşârünileyhâya havalesi ve mezkûr iradeli tezkerenin evrâk-ı umumiye odasında hıfzı lazım gelmiş olmağla olbabda 3 Ramazan 1311